

nscr

Nederlands Studiecentrum
Criminaliteit en Rechtshandhaving

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Justitie en Veiligheid

Literatuuronderzoek naar de effecten van de inzet van
ex-gedetineerden als ‘ervaringsdeskundigen’

Samenvatting

Fabienne Thijs, Frank M. Weerman & Peter H. van der Laan
Amsterdam, 2018

Het NSCR is onderdeel van de institutenorganisatie van de Nederlandse Organisatie voor
Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)

T 020 59 85 239

E nscr@nscr.nl

www.nscr.nl

Samenvatting

In dit rapport bespreken wij de resultaten van een onderzoek dat ten doel had om na te gaan welke effecten te verwachten zijn van voorlichtings- en preventieprogramma's voor jeugdigen, waarbij ex-gedetineerden of andere negatieve rolmodellen worden ingezet. In binnen- en buitenland worden regelmatig voorlichtings- en lesprogramma's ingezet waarin gebruik wordt gemaakt van ex-gedetineerden om jongeren en scholieren voor te lichten over de gevaren en gevolgen van grensoverschrijdend gedrag en criminaliteit. Een dergelijke methode in Nederland is het Educatief Programma Jongeren (EPJO), dat het afgelopen schooljaar bijna 200 lessen heeft verzorgd op scholen in o.a. Amsterdam en Den Haag. Het is onduidelijk welk effect de inzet van ex-gedetineerden heeft op de kinderen die deelnemen aan programma's zoals EPJO. Het *doel* van dit onderzoek was daarom het nagaan in hoeverre voorlichtings- en preventieprogramma's voor jeugdigen, waarbij ex-gedetineerden of anderen die in aanraking zijn geweest met justitie ('negatieve rolmodellen') effectief zijn in het voorkomen of reduceren van delinquent gedrag.

Vraagstelling

De vraagstelling luidde als volgt:

- 1) Wat is bekend over de *effecten* van het inzetten van ex-gedetineerde en andere negatieve ervaringsdeskundigen bij preventie- en voorlichtingsprogramma's voor jeugdigen?
- 2) Welke theorieën en/of modellen zijn toepasbaar op een mogelijke (positieve of negatieve) invloed van de inzet van ex-gedetineerden en andere negatieve rolmodellen?

Indien we voor vraag 1 voldoende studies zouden kunnen vinden, wilden we proberen antwoord te geven op de volgende vragen:

- a) Wat is (uit wetenschappelijke literatuur) bekend over het effect van de inzet van ex-gedetineerden en andere negatieve ervaringsdeskundigen op latere betrokkenheid bij delinquent *gedrag* en attitudes over delinquent gedrag?
- b) Wat is bekend over het effect op *kennis en inzicht* in het leven en de belevenissen van ex-gedetineerden en attitudes ten opzichte van ex-gedetineerden en andere negatieve ervaringsdeskundigen?
- c) Is er iets bekend over de betekenis van *uitvoeringsmodaliteiten* (zoals omvang en invulling van het programma, type ervaringsdeskundigen) wat betreft effecten van de inzet van ervaringsdeskundigen?
- d) Is er iets bekend over de rol van *leeftijd* van de jongeren voor wie het programma bedoeld is, wat betreft de effecten van de inzet van ervaringsdeskundigen?
- e) Is er iets bekend over verschillen tussen korte termijneffecten (direct na het programma) en langere termijneffecten (over een tot meerdere jaren)?

Daarnaast waren we ook geïnteresseerd in de volgende thema's:

- f) Het effect van de interventies op attitudes ten opzichte van politie en gezagsdragers;

- g) Mogelijke effecten (positief dan wel negatief) voor de rolmodellen zelf;
- h) Of de interventies en/of onderzoeken zijn ingegeven door een bepaalde theorie (veronderstelde determinanten/oorzaken);
- i) Of interventies mogelijk meer of minder effect hebben voor kwetsbare of risicojongeren;
- j) Of er iets bekend is over de effecten op verschillende vormen van delinquent gedrag;
- k) Of er iets wordt geschreven bij de interventies over waarom een ex-gedetineerde of ander negatief rolmodel invloed zou hebben.

Methoden

We hebben twee deelonderzoeken verricht. Om de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden voerden wij een systematische literatuurreview uit om zo volledig mogelijk te zoeken naar publicaties met betrekking tot de inzet van ex-gedetineerden in het kader van preventie van delinquent gedrag onder jongeren. Voor de tweede onderzoeksvraag voerden we een theoretische literatuurverkenning uit, waarbij we op zoek zijn gegaan naar relevante theorieën uit de criminologie, psychologie en communicatiewetenschap die aanwijzingen kunnen bieden voor de mogelijke manier waarop het gebruik van ex-gedetineerden al dan niet kan bijdragen aan de preventie van delinquent gedrag.

Systematische literatuuronderzoek

Wij doorzochten met helder afgebakende criteria en zoektermen 21 zoekmachines en vier aanvullende databanken en vonden in eerste instantie 3423 mogelijk relevante referenties en 156 aanvullende publicaties via *cross-referencing* en gerichte internet zoekopdrachten naar eventueel relevante preventie- en voorlichtingsprogramma's. Het primaire doel was om evaluatiestudies te vinden van voldoende wetenschappelijke kwaliteit. Na grondige doorzoeking van alle referenties bleek maar één van de gevonden studies te voldoen aan de opgestelde criteria voor een gedegen evaluatie. We waren wel in staat om op basis van een narratieve review een indruk te krijgen van de praktijkervaring en waardering omtrent een aantal projecten aan de hand van enkele studies van minder sterke kwaliteit die projecten evalueren waarbij hoofdzakelijk ex-gedetineerden of voormalig risicojongeren zijn ingezet. Daarnaast bespraken wij een aantal relevante overzichtsstudies waarin de inzet van negatieve rolmodellen naast andere interventies aan de orde komt, en maakten wij een inventarisatie van Nederlandse en niet-Nederlandse voorlichtings- en preventieprogramma's met negatieve rolmodellen voor jongeren.

Een eerste conclusie is dat ex-gedetineerden en andere negatieve rolmodellen in de praktijk al veel worden ingezet in preventie- en begeleidingsprogramma's voor jongeren. Alleen al EPJO, dat aanleiding was voor het onderhavige literatuuronderzoek, is de afgelopen jaren op 80 scholen in Amsterdam gegeven en inmiddels verder uitgebreid naar andere delen van Nederland. Daarnaast vonden we in ons onderzoek nog eens negen andere projecten waarbij ex-gedetineerden of andere jongeren met probleemgedrag worden of zijn ingezet voor preventie van delinquent gedrag onder jongeren.

Een tweede conclusie is dat door betrokkenen bij de genoemde preventieprogramma's en door wetenschappers in de relevante overzichtsstudies uiteenlopende redenen worden aangevoerd om het nut van negatieve rolmodellen te onderbouwen. De meest voorkomende reden van organisaties om negatieve rolmodellen in te zetten in voorlichtingsprogramma's is het idee dat zij als 'echt' worden ervaren, waardoor zij meer impact zullen hebben op de jongeren. Ook wordt regelmatig gewezen op

de afschrikkende werking van verhalen over de negatieve gevolgen van crimineel gedrag. Tot slot wordt vaak naar voren gebracht dat ex-gedetineerden en andere negatieve rolmodellen in staat zullen zijn een betere connectie of vertrouwensband op te bouwen met risicojongeren dan anderen. Door wetenschappers en experts worden in overzichtsstudies gelijklopende argumenten naar voren gebracht om te onderbouwen waarom zij verwachten dat de inzet van negatieve rolmodellen van toegevoegde waarde kan zijn en waarschijnlijk kansen biedt.

Een derde conclusie moet echter zijn dat er ondanks de wijdverspreide inzet van negatieve rolmodellen en het geloof in de positieve werking daarvan er tot op heden nagenoeg geen wetenschappelijke ondersteuning van voldoende empirisch niveau is gevonden is voor de veronderstelde effectiviteit. We vonden één enkele studie die voldoet aan de minimumeisen voor goede evaluaties, namelijk het gebruik van een voor- en nameting en een controlegroep. Deze enkele studie was vooral gericht op het beeld dat jongeren hebben van ex-gedetineerden en niet op eventuele effecten op gedrag, en biedt geen enkele houvast om enige uitspraak te kunnen doen over de effectiviteit met betrekking tot criminaliteitspreventie. Er is hier dus sprake van een ernstig hiaat in onze wetenschappelijke kennis.

Een vierde conclusie is dat uit de beschikbare literatuur in ieder geval wel duidelijk wordt dat zowel jongeren als preventiemedewerkers de inzet van ex-gedetineerden en ervaringsdeskundigen als positief ervaren. Jongeren oordelen positief over de authenticiteit van de ingezette rolmodellen en geven aan dat hun kijk op probleemgedrag is veranderd. In hoeverre er daadwerkelijk effecten zijn en of die beklijven, wordt uit deze literatuur echter niet duidelijk.

Een vijfde conclusie is dat we over aanvullende detailvragen over de inzet van ex-gedetineerden en andere ervaringsdeskundigen vooralsnog weinig kunnen zeggen. Er is geen betrouwbaar empirisch materiaal voorhanden over het basale effect zelf, laat staan dat we iets kunnen zeggen over korte- versus langetermijneffecten, effecten op attitudes en kennis/inzicht, uitvoeringsmodaliteiten en de rol van leeftijd. Hiervoor is ook nader empirisch onderzoek nodig. Het enige deelaspect waarover wel enig betrouwbaar empirisch materiaal voorhanden is, is die over het beeld dat jongeren hebben over ex-gedetineerden. Uit het hiervoor genoemde, inmiddels gedateerde, onderzoek bleek dat slechts bij een kleine groep jongeren de voorlichting het gewenste effect had, terwijl de meeste onderzochten juist minder gunstig gingen oordelen.

Een zesde conclusie heeft betrekking op de beschikbare informatie over gevonden voorlichtings- en preventieprogramma's. De informatie op bijbehorende websites was veelal summier; het ontbrak soms aan een duidelijke beschrijving van het programma, maar vooral ook hoe vaak het project werd uitgevoerd, op/bij hoeveel scholen/instanties en welke leeftijdscategorie de doelgroep had. Daarnaast was ook niet altijd duidelijk hoe vaak een ex-gedetineerde of ander negatief rolmodel werd ingezet; bij sommige projecten lijken ze een prominentere rol in te nemen dan bij andere programma's. Tot slot werd er nergens in de beschrijvingen gerefereerd aan theorieën waaruit de werking van de inzet van negatieve rolmodellen zou blijken.

Theorieverkenning

In het tweede deel van het onderzoek verkenden wij welke theorieën en modellen mogelijk relevant kunnen zijn voor onze vraagstelling. We bespraken zes verschillende benaderingen uit de criminologie, psychologie en communicatiewetenschap, onderzochten de empirische status hiervan aan de hand van narratieve reviews en systematische meta-analyses en gingen na wat deze theorieën en modellen betekenen voor de inzet van ex-gedetineerden en ervaringsdeskundigen in preventieprogramma's.

Een eerste conclusie uit dit deel was dat veel van de in de praktijk geopperde processen en mechanismen te verbinden zijn met bestaande theoretische invalshoeken. Het idee dat de inzet van ex-gedetineerden een mogelijk afschrikwekkende werking heeft past goed bij de deterrence theory uit de criminologie. Sociale leerbenaderingen en de theory of reasoned action / planned behavior passen goed bij het streven om met hulp van ervaringsdeskundigen de kijk op de opbrengsten en morele wenselijkheid van delinquent gedrag te veranderen. Het 'rolmodel'-principe uit de besproken preventieprogramma's vinden we terug in het prototype willingnessmodel, en het belang van de authenticiteit, geloofwaardigheid en deskundigheid van de boodschapper kan worden onderbouwd via het elaboration likelihood model en het source credibility model. Het narrative imagery model ten slotte past goed bij het idee dat de verhalen van ex-gedetineerden werkzaam zijn omdat ze zo indringend en inleefbaar zijn.

Een tweede conclusie uit de theorieverkenning is dat niet alle verklaringen en veronderstelde processen even aannemelijk zijn op basis van het beschikbare empirisch onderzoek naar de bijpassende theorieën. Zo wordt voor het idee van afschrikking maar weinig ondersteuning gevonden in de literatuur over deterrence theory. Ook het idee dat jongeren positieve opvattingen en gedrag kunnen leren of imiteren van ex-gedetineerden en andere negatieve rolmodellen is twijfelachtig gezien de beperkte aard en omvang van het contact in veel voorlichtingsprogramma's op scholen. En als er dan sprake is van imitatie of verandering via het 'prototype', dan is nog maar de vraag wat jongeren gaan navolgen en wellicht niet een positiever beeld krijgen het eerdere criminele gedrag van een wetsovertreder. De mechanismen die vanuit het elaboration likelihood model, source credibility model en het narrative imagery model konden worden afgeleid lijken nog het meest aannemelijk op basis van eerder empirisch onderzoek: ex-gedetineerden en ervaringsdeskundigen dragen mogelijk bij aan de ervaren geloofwaardigheid en deskundigheid van de boodschapper, en jongeren kunnen zich mogelijk zodanig inleven in de verhalen die zij vertellen dat deze een sterker en langduriger effect hebben dan gebruikelijke vormen van voorlichting.

Een derde conclusie uit de theoretische verkenning kan zijn dat effecten waarschijnlijk niet voor alle subgroepen even sterk zullen zijn. Uit de bespreking komt naar voren dat voorzichtig kan worden verondersteld dat negatieve rolmodellen overtuigender zijn naarmate ze dichter bij de doelgroep staan. Dat betekent dat van voorlichting met deze categorie minder te verwachten zou zijn voor brede doelgroepen van jongere adolescenten en basisschoolleerlingen, dan voor middelbare scholieren in de piekleeftijd van probleemgedrag en voor risicojongeren en reeds delinquente personen. Dit zijn echter vooralsnog hypothesen die nader zouden moeten worden getoetst.

Beantwoording van de onderzoeksvragen

De eerste overkoepelende hoofdvraag luidde: Wat is bekend over de *effecten* van het inzetten van ex-gedetineerde en andere negatieve ervaringsdeskundigen bij preventie- en voorlichtingsprogramma's voor jeugdigen? Het antwoord is kortweg dat er erg weinig hierover bekend is, ondanks de brede inzet van het middel in verschillende programma's in binnen- en buitenland. We vonden slechts vier evaluaties, waarvan slechts een gebruik maakt van een voor- en nameting en een controlegroep.

Daarmee konden we ook niet veel zeggen over de verschillende deelvragen die we hoopten te beantwoorden wanneer er voldoende studies te vinden waren. Over deelvraag a), over de effecten van de inzet van ex-gedetineerden en negatieve ervaringsdeskundigen op latere betrokkenheid bij delinquent gedrag en attitudes over delinquent gedrag konden we geen specifiek empirisch materiaal vinden. Met betrekking tot deelvraag b) over de effecten op kennis, inzicht en attitudes ten opzichte

van ex-gedetineerden, lijkt het kwalitatief materiaal uit het onderzoek te suggereren dat betrokken leerlingen en voorlichters hierover positief zijn. Echter, het kwantitatieve onderzoek dat hiernaar is verricht lijkt grotendeels geen positief effect te signaleren. Wat betreft deelvraag c), over eventuele verschillende effecten van verschillende uitvoeringsmodaliteiten is al helemaal weinig bekend, maar wel hebben we kunnen constateren dat er veel variatie bestaat in de manier waarop in de praktijk uitvoering wordt gegeven aan de inzet van ex-gedetineerden en andere negatieve rolmodellen, ook al is niet altijd duidelijk hoe dit is uitgevoerd.

Met betrekking tot deelvragen d) en e) over eventuele verschillen in effect naar leeftijd en korte versus lange termijn, en de meeste aanvullende aandachtspunten valt op basis van het huidige empirische onderzoek nog niets te zeggen. We kunnen alleen iets zeggen over de onderbouwing van de verschillende interventies. Er wordt regelmatig iets geschreven over de redenen waarom ex-gedetineerden mogelijk invloed zouden kunnen hebben op jongeren die voorlichting krijgen, waarbij vooral het afschrikwekkende effect werd genoemd, en de authenticiteit van de voorlichter. Geen van de onderzochte interventies of programma's is echter expliciet gegrondvest op een criminologische, psychologische of communicatie theorie.

De tweede hoofdvraag van het onderzoek luidde: Welke theorieën en/of modellen zijn toepasbaar op een mogelijke (positieve of negatieve) invloed van de inzet van ex-gedetineerden en andere negatieve rolmodellen? Wij vonden zes stromingen met meerdere theorieën en modellen die in ieder geval passen bij mogelijke processen die een rol kunnen spelen: de deterrence theory; sociale leerbenaderingen; de theory of reasoned action / planned behavior; het prototype willingness model; het source credibility model en het estimation likelihood model, en het transportation-imagery model uit de narratieve benadering. Op basis van de beschrijving van deze theorieën en overzichtswerken over de empirische status ervan, concludeerden wij dat met name de ervaren authenticiteit, geloofwaardigheid en deskundigheid van ex-gedetineerden en negatieve rolmodellen en de levensechte en inleefbare verhalen op theoretische gronden zouden kunnen leiden tot een gunstig effect. We verwachtten echter ook dat die effecten het meest waarschijnlijk zijn bij jongeren die wat ouder zijn en meer gelijkenis vertonen met negatieve rolmodellen. Voor het vaak veronderstelde effect van afschrikking zagen we echter weinig ondersteuning.

Aanbeveling

De belangrijkste aanbeveling die we kunnen doen op basis van deze literatuurstudie is dat op dit moment het uitvoeren van methodologisch verantwoord evaluatieonderzoek essentieel is. Het ontbreekt structureel aan evaluatie van voldoende kwaliteit, terwijl inmiddels een groot aantal programma's wordt aangeboden of voorbereid waarin negatieve rolmodellen een prominente rol innemen. Tot op heden is onduidelijk of dit soort voorlichtingsprojecten het gewenste effect bereiken.

Een dergelijk onderzoek zou in ieder geval een voor- en nameting moeten bevatten met betrekking tot delinquent gedrag en attitudes van jongeren die deelnemen aan een voorlichtingsprogramma waarin ex-gedetineerden of andere negatieve rolmodellen worden ingezet. Daarnaast zou ook onderzocht kunnen worden in hoeverre de kennis en attitudes ten opzichte van ex-gedetineerden, politie en gezagsdragers verandert, en wat ex-gedetineerden zelf ervaren voor, tijdens en na hun deelname aan preventie-activiteiten. Voorts zou sprake moeten zijn van een controlegroep die in aard en omvang voldoende vergelijkbaar is met de groep die voorlichting krijgt aangeboden. Mede gezien de verschillende modaliteiten en intensiteiten van de bestaande programma's is ook een opzet geboden waarbij de specifieke effecten van de inzet van ex-gedetineerden kan worden gefilterd van de meer algemene effecten van voorlichting: te denken valt aan het samenstellen van verschillende

experimentele groepen waarbij de ene wel en de andere niet of in een andere volgorde voorlichting door negatieve rolmodellen krijgt aangeboden. Daarnaast zou in het ideale geval ook de effecten op langere termijn moeten worden onderzocht, alsmede verschillen tussen jongere en oudere adolescenten.

Op theoretische gronden is er reden om te veronderstellen dat de inzet van ex-gedetineerden en andere negatieve ervaringsdeskundigen een gunstig preventief effect *kan* hebben (maar is een averechtse werking ook niet ondenkbaar); op basis van het beschikbare onderzoek is een gunstig effect voorsnog niet aangetoond. Voorts is op theoretische en empirische gronden reden om te veronderstellen dat de inzet mogelijk sterkere effecten kan hebben bij oudere jongeren en/of risicojongeren dan bij een algemene populatie en relatief jonge adolescenten en kinderen. De huidige brede toepassing van de methodiek roept om een meer gedegen onderbouwing van de inzet van ex-gedetineerden bij voorlichtingsprogramma's en de doelgroep waarvoor deze wordt ingezet.